Dominika Dziurosz-Serafinowicz

Etyk w świecie słowa

Recenzja książki *Słowa i ludzie. Wprowadzenie do etyki słowa* Anny Cegieły. Warszawa: Elipsa, 2014. Stron: 218.

W swojej kompendialnej publikacji pt. *Słowa i ludzie. Wprowadzenie do etyki słowa* Anna Cegieła zabiera czytelnika w podróż po jak dotąd mało usystematyzowanej dziedzinie filozofii – etyce słowa. Książka Cegieły stanowi nie tylko jedyny w Polsce podręcznik do etyki słowa, lecz także wzbogacona jest o oryginalne stanowisko samej autorki zanurzone w nurcie filozofii dialogu i personalizmu, nie odgradzając się przy tym od zdobyczy intelektualnych filozofów, etyków i językoznawców z innych szkół, jak pragmatyzm, hermeneutyka czy erystyka. Dodatkowo lingwistka przedstawia wiele analiz wypowiedzi ze sfery publicznej (polityków, dziennikarzy, prawników itp.), co sprawia, iż kompendium to dostarcza nie tylko suchej wiedzy podręcznikowej, ale również wprowadza do rozważań moralnych nad słowem to, co obecne jest we współczesnej, żywej mowie.

Książka Cegieły składa się z dziesięciu rozdziałów. W pierwszym rozdziale dowiadujemy się, czym zajmuje się etyka słowa i jakie są jej teoretyczne podstawy. W drugim, jakie modele komunikacji możemy wykorzystywać do etycznej analizy wypowiedzi. Trzeci rozdział jest zaprezentowaniem poglądów samej autorki na temat tego, które podejście filozoficzne jest najlepsze (personalizm), by móc w pełni zachować etyczność słowa. W czwartym rozdziale autorka wskazuje na nieetyczne zachowania mowy, jak etykietowanie, stygmatyzacja i stereotypizacja, które są niezgodne z zasadą traktowania człowieka jak osobę i przeto redukują go i dehumanizują. W piątym rozdziale przedstawione są zabiegi językowe łamiące zasadę poszanowania suwerenności (autonomiczności), jak m.in. manipulacja czy dezinformacja. W piątym rozdziale rozważaniom poddana zostaje retoryka pogardy, która stanowi rodzaj strategii wykluczania i prowadzi w efekcie do dyskryminacji. Znajdziemy tutaj omówienie głośnych zagadnień mowy nienawiści (ang. *hate speech*) czy wolności słowa (ang. *freedom of speech*). Siódmy rozdział skupia się na próbie uchwycenia tego, czym jest i jak się przejawia przemoc słowna, która jest formą władzy jednego człowieka nad drugim, i atakuje wolność osoby. W ósmym rozdziale autorka poddaje rozwadze etyczną i racjonalną dyskusję oraz przytacza zasady, które winny przyświecać za-

równo debatom publicznym, jak i innym sporom komunikacyjnym. W dziewiątym rozdziale zostajemy wprowadzeni do zasady niekrzywdzenia słowem i etykiety językowej, zaś w dziesiątym kontynuujemy rozważania nad tą złotą zasadą etyczną w zastosowaniu do języka przyglądając się tym samym granicom wolności słowa. W całej książce stopniowo zapoznajemy się również z koncepcjami nie tylko etycznej komunikacji, lecz także poprawnej, racjonalnej czy uprzejmej komunikacji, jak np. teoria aktów mowy Johna L. Austina i Johna Searle'a, teoria implikatur konwersacyjnych Paula Grice'a, reguły wzajemnego porozumiewania się Debory Tannen, zasady grzeczności Geoffrey'a Leecha, koncepcja grzeczności Penelopy Brown i Stevena C. Levinsona czy model komunikacyjny Jürgena Habermasa.

Przyjrzyjmy się teraz wybranym zagadnieniom szczegółowo. Anna Cegieła wprowadzając czytelnika w arkana etyki słowa przybliża, iż etyk słowa pyta o wiarygodne i budujące zaufanie użycie języka, właściwy kontakt uczestników aktu komunikacji, funkcję słowa w budowaniu dobrych relacji osobowych, a przede wszystkim o respektowanie wartości jak godność i równoprawność. Postuluje, iż: „Etyka słowa jako dyscyplina badawcza pyta o/ustala możliwości takiego kontaktu językowego, który jego uczestnikom zapewnia równoprawne i pełnoprawne istnienie we wspólnocie komunikacyjnej, poczucie bezpieczeństwa i możliwość współdziałania"[1]. Konstruując definicję etyki słowa twierdzi, że: „to dziedzina nauki lub wiedzy humanistycznej, zajmująca się badaniem, opisem i oceną sposobów posługiwania się językiem w jego relacji do przyjętych przez społeczeństwo wartości oraz ustalaniem norm użycia słowa, które sprzyjają ochronie tych wartości"[2]. Proponuje także szereg powinności etyka słowa. Według niej badacz etyczności wypowiedzi powinien oceniać: po pierwsze, typ sytuacji komunikatywnej (rozmowa, pyskówka, dyskusja itp.), po drugie, intencje rozmówców (informacja, prośba, krytyka itp.), po trzecie, skutki rozmowy (zniesławienie, poniżenie, obraza itp.). Pozostając w duchu personalizmu (Buber, Barth, Mounir, Levinas, Marcel, Tischner), Cegieła pisze, że: „Zachowania językowe analizujemy jako przejaw stosunku do Drugiego. Ten Drugi jest jakoś wyobrażony, czegoś od niego oczekujemy i mamy wobec niego powinności"[3]. Uzasadnia to tym, że: „Filozofowie spotkania rozumieją komunikację między ludźmi nie w kategoriach skuteczności, lecz jako działanie w przestrzeni etycznej, w której dialogiczna obecność wartości wymaga pytania

1 Anna Cegieła, *Słowa i ludzie. Wprowadzenie do etyki słowa* (Warszawa: Elipsa, 2014), 20.
2 Ibidem, 9.
3 Ibidem, 48.

i odpowiedzi, relacji na Twarz Drugiego”[4]. Dodaje przy tym, że: „Dialog z drugim to zadanie, dzięki któremu człowiek uzyskuje swoje ja oraz podobnie jak przez każde swoje działanie, staje się dobrym albo złym członkiem wspólnoty”[5]. W paradygmacie podmiotowego traktowania człowieka – w przeciwieństwie do paradygmatu utylitarnego – Cegieła formułuje trzy zasady etycznego użycia języka:

1. Zachowania wymiaru osobowego człowieka, czyli niedehumanizowania,
2. Uwzględniania tożsamości i wielowymiarowości człowieka,
3. Poszanowania jego autonomiczności (suwerenność)[6].

Pierwsza zasada „zakłada mówienie o nim jako o osobie mającej godność, zabrania dehumanizowania, czyli redukowania człowieka do funkcji czy użyteczności przedmiotu, elementu jakiejś całości, np. państwa, przedsiębiorstwa, systemu, partii, klubu”. Druga zasada „polega na nieredukowaniu człowieka do jednej cechy, jednego czynu, jednej sfery jego życia, jednego rodzaju przekonań, przynależności itp. Trzecia zasada „przyznaje mu prawo do własnych przekonań oraz do ich zmiany, do własnych poglądów, postaw, odrębnego sposobu myślenia, do kształtowania i wyznawania własnego systemu wartości, własnych wyborów, ocen i działania”[7].

Autorka będąc członkinią Polskiego Zespołu Etyki Słowa działającego przy Radzie Języka Polskiego PAN podpisuje się także pod wypracowanym przez polskich językoznawców kodeksem etyki słowa. Kodeks ten sugeruje osiem podstawowych zasad etyki słowa z zaleceniami na „nie” i „tak”. Według Jadwigi Puzyniny i Anny Pajdzińskiej, które stworzyły podwaliny tego kodeksu: „Nadawca nie może (nie powinien): krzywdzić drugiego człowieka ani też grup społecznych słowem wrogim, poniżającym, raniącym; okłamywać innych; manipulować nimi za pomocą półprawd, pochlebstwa, demagogii, szantażu. Odbiorca nie powinien: zrywać dialogu, zamykać się na słowo innych, przyjmować go z góry powziętymi uprzedzeniami; być jednocześnie naiwny w odbiorze komunikatów, musi zdawać sobie sprawę z możliwości okłamywania i manipulacji. Nadawca powinien: mówić tak, by partnerzy czuli się bezpiecznie i mieli świadomość akceptacji; mówić to, co się uważa za prawdę, chyba że przemilczenie lub nawet kłamstwo są uzasadnione dobrem innych; mówić tak, by nie utrudniać partnerowi rozumienia i nie denerwować go brakiem poprawności lub snobizmem językowym. Odbiorca powinien: wysłuchiwać innych z dobrą wolą, choć bez naiwności, starając się ro-

4 Ibidem, 49.
5 Ibidem, 50.
6 Por. ibid., 52.
7 Ibidem, 53–57.

zumieć ich racje”[8]. Według polskich etyków słowa, w świetle danych językowych „dobry komunikator” to ktoś, kto: „(1) w aspekcie interakcyjnym: dostrzega odbiorcę (adresata) i liczy się z nim jako partnerem, szanuje go, nawiązuje kontakt, umie słuchać, dialoguje; (2) w aspekcie modalnościowym: wypowiada się z jasno rozpoznawalną intencją, tzn. jego wypowiedzi odbierane są albo jako prawdziwe, albo niepodpadające pod kryteria prawdy/fałszu (stanowiące rodzaj gry językowej, np. żartu); (3) w aspekcie treści: komunikuje treści sensowne, znaczące; dba o zrozumiałość przekazu; (4) w aspekcie formy – mówi starannie i wyraźnie, nie za głośno i nie za szybko, głosem „naturalnym”, płynnie; nie poraża wielością słów, ale też nie jest skąpy w słowach”[9]. Niezrozumiałość wypowiedzi może się natomiast wiązać z takimi zjawiskami werbalnymi jak: „1) forma komunikatu: niewyraźny sposób mówienia, szum w kanale, zły słuch, ukierunkowanie myślowe odbiorcy; 2) naruszenie reguł składni lub brak znajomości kodu; 3) zła znajomość znaczenia wyrazów; 4) wartościujące konotacje wyrazów i ich nacechowanie emocjonalne (konotacje negatywne w różnych kręgach kulturowych); 5) odczytywanie znaczeń intencjonalnych przez środki niekonwencjonalne. Wieloznaczność wyrażeń, aluzje, podteksty, ironia”[10]. Sama Cegieła natomiast szczególnie zwraca uwagę na nieetyczność takich zjawisk językowych jak etykietowanie, stereotypizowanie, stygmatyzowanie, które prowadzą do wykluczenia i marginalizacji. Podkreśla ona, że: „Zabiegi utrwalania uczucia niechęci i pogardy wobec Drugiego połączone z przekazywaniem komunikatów zawierających wyłącznie jego negatywne oceny i obrazy stopniowo wpływają na zmianę przekonań i postaw, co następnie przekłada się na działania skierowane przeciw niemu oraz umożliwia uzasadnienie i usprawiedliwienie takich działań. W rezultacie przeciwnik nadawcy traci swoją pozycję społeczną i zostaje wykluczony z rywalizacji o władzę i wpływy”[11].

Językoznawczyni prezentuje nie tylko swoje zasady komunikacyjne czy polskich etyków słowa, lecz także zagranicznych filozofów języka i lingwistów, którzy wykształcili zbiór reguł, które winny przyświecać poprawnej konwersacji. Wspomina reguły wzajemnego porozumiewania się Debory Tannen, na które składają się: rezerwa, względy i towarzyskość lub maksymy grzecznościowe Geoffrey’a Leecha z sześcioma wskazówkami: taktu, wspaniałomyślności, aprobaty, skromności, zgo-

8 Cytat za ibid., 41.

9 Por. Jerzy Bartmiński, „Etyka słowa a potoczny wzorzec komunikacji,” dostęp 24.07.2019, http://www.rjp.pan.pl/index.php?option=com_content&view=article&id=1352&Itemid=50.

10 Jadwiga Puzynina, *Słowo-wartość-kultura* (Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL, 1997), 33.

11 Cegieła, *Etyka słowa*, 118.

dy, współodczuwania. Zasady uprzejmości Robin Lakoff domagają się formalności: (nienarzucania swojej woli); zastanowienia (pozwalania adresatowi dokonać wyboru); równości (przyjacielskości). Koncepcja grzeczności Penelopy Brown i Stevena C. Levinsona wyróżnia grzeczność pozytywną, negatywną i przez unik oraz ma na celu zachowanie twarzy przez rozmówcę. Wiele uwagi poświęca autorka zasadom kooperacji Paula Grice'a. Brytyjski filozof wskazuje na cztery zasady kooperacji mające na celu zapewniać dobrą konwersację: ilości, jakości, odniesienia i sposobu[12]. Teoria implikatur konwersacyjnych sprowadza się więc do szeregu maksym. I tak: „Kategorii ilości odpowiada maksyma: niech twój wkład w konwersację zawiera tyle informacji, ile jej potrzeba(…) oraz : niech twój wkład nie zawiera więcej informacji niż trzeba. Kategorii jakości odpowiada supermaksyma: staraj się, by twój wkład w konwersację był prawdziwy(…). Kategoria stosunku obejmuje jedną maksymę: niech to, co mówisz będzie relewantne. Kategoria sposobu odnosząca się nie do treści, lecz do sposobu jej wyrażania, obejmuje maksymę ogólną: wyrażaj się przejrzyście (…)"[13]. W największym stopniu Cegieła nawiązuje jednak do koncepcji idealnej sytuacji komunikacyjnej Jürgena Hebermasa. Według tego niemieckiego filozofa ideał komunikacji musi spełniać warunki racjonalności dyskursu: inkluzji, równouprawnienia, szczerości i prawdziwości oraz braku przymusu oraz wnosi roszczenie zrozumiałości, wiarygodności, prawdziwości i słuszności. Sama Cegieła dodatkowo twierdzi, że: „(…) uczciwa dyskusja wyklucza manipulację, stosowanie nieuczciwych chwytów erystycznych, wywierania presji (także moralnej), jakiejkolwiek dyskryminacji i marginalizacji"[14]. Wskazuje, że etyczna i racjonalna dyskusja winna spełniać te warunki, by służyła rozwiązaniu problemu, a nie uzyskania korzyści przez dyskutantów. By to osiągnąć należy nie tylko stosować się do proponowanych przez Habermasa zasad, ale i zważać na respektowanie godności partnera, wagę i funkcję społeczną sporu oraz racjonalność argumentacji[15]. Stosowanie się do tych zasad jest ważne zarówno dla indywidualnych osób i ich relacji, jak i dla społeczeństwa, albowiem: „W interakcjach jest reprodukowany porządek społeczny – przekazywane są reguły moralności praktycznej. Ten porządek, kod moralny, rządzi rzeczywistym ludzkim zachowaniem"[16].

Cegieła jest świadoma tego, że sfera języka często wykracza poza swoje ramy i wpływa na działania człowieka. Dlatego też nieetyczne akty

12 Patrz: Herbert Paul Grice, „Logika a konwersacja", w: *Język w świetle nauki*, red. Barbara Stanosz (Warszawa: Czytelnik, 1980), 91.

13 Cegieła, *Słowa i ludzie…*, 35.

14 Ibidem, 160.

15 Ibidem, 159–160.

16 Ibidem, 136.

mowy często odbijają się echem w nieetycznym postępowaniu pozawerbalnym. I tak na przykład: „Językowy obraz groźnego obcego lub wroga pozbawionego szacunku stanowi usprawiedliwienie negatywnej postawy wobec niego, czyli otwiera drogę niemoralnym działaniom pozajęzykowym”[17]. Słowo, zdaniem autorki, posiada także wielką moc wpływania na to, kim jesteśmy i jak postępujemy, albowiem: „Prywatna wizja świata i własnej osoby jest w znacznym stopniu zależna od wpływu innych, a ściślej od komunikacyjnego wpływu innych” i dalej: „Narracje obecne w przestrzeni społecznej mają wpływ na nasze myślenie o tym, kim jesteśmy, kim są ci, których spotykamy oraz na nasze mówienie o nas i innych (...)”[18]. W tym miejscu słowem krytycznego odniesienia można by zwrócić uwagę na to, iż człowiek nie jest jednak jeno wytworem kultury i oddziaływań społecznych. Choć wpływ kultury słowa na nasz światopogląd czy styl życia jest niezaprzeczalny, to jednak nie ma on charakteru deterministycznego. Człowiek jest w stanie zdystansować się do słów, które są do niego wypowiadane czy krążą w przestrzeni publicznej, albowiem jak wskazuje Miguel Ruiz: „(...) negatywne idee kiełkują w umysłach tylko wtedy, gdy padną na podatny grunt”[19]. Innymi słowy, człowiek jest w stanie uodpornić się na nieetyczną mowę i sprawiać, by jad słowa nie dostawał się do krwioobiegu, co nie zmienia jednak oczywiście faktu, iż ten, który pociągnął za spust broni palnej słowa, choć chybił, nie dokonał nieetycznego aktu mowy, bowiem: „Tam, gdzie zaczyna się krzywdzenie słowem, kończy się komunikacja etyczna i zaczyna przemoc”[20].

Podsumowując warto podkreślić, iż Anna Cegieła w książce *Słowa i ludzie. Wprowadzenie do etyki słowa* podejmuje się śmiałego zadania zebrania wielu koncepcji, które dotyczą etycznej komunikacji werbalnej. Autorka nie poprzestaje jednak jedynie na prezentacji teorii innych filozofów i językoznawców, a sama formułuje swoje stanowisko etyczne oraz przedstawia własne podejście do etyki słowa. Ta bogata monografia przydatna może być nie tylko filozofom czy etykom, lecz także socjologom, psychologom, lekarzom, nauczycielom oraz wszystkim ludziom wrażliwym na słowo i przykładającym wagę do wypowiedzi werbalnych. Językoznawczyni, która wiele lat poświęciła badaniom zagadnień etyki komunikacji, wykonała swoje zadanie systematycznie, nie czyniąc jednak z książki surowej podręcznikowej wykładni terminów, definicji i teorii będąc świadoma tego, iż etyka to dziedzina praktyczna, nie zaś teoretyczna, która w duchu arystotelesowskim winna uczynić nas etycz-

17 Ibidem, 125.
18 Ibidem, 136.
19 Miguel Ruiz, *Cztery umowy* (Łódź: Galaktyka, 2007), 51.
20 Ibidem, 150.

nymi ludźmi, nie jeno teoretykami etyki. Nie mniej jednak, choć w publikacji znajdziemy pogrubiony tekst czy obramowania ważnych zagadnień i sformułowań, warto byłoby dalsze wydania książki wzbogacić o glosarium czy indeks osobowy i rzeczowy. Niezaprzeczalną zaletą wydania jest bogactwo przykładów zaczerpniętych z żywej mowy, które pozwalają czytelnikowi przejść z poziomu abstrakcyjnych rozważań do sfery konkretu i realnych problemów, które niesie ze sobą etyka słowa, a której źródła odnajdujemy już u Platona, który ustami Sokratesa twierdzi: „Przecież ze sztuką wymowy to tak samo jak z medycyną." Fajdros na to pyta ateńskiego filozofa: „Jak to?" Mędrzec grecki odpowiada swojemu uczniowi: „W jednej i w drugiej musisz rozbierać, analizować naturę: ciała w jednej, a duszy w drugiej, jeśli nie chcesz na podstawie samej tylko rutyny i doświadczenia ciału podawać lekarstwa i wyrabiać w nim zdrowie i siły, a duszy podawać myśli i obyczaje zacne i rozwijać w niej przekonania dowolne i dzielności[21]".

Bibliografia:

Barmiński, Jerzy. "Etyka słowa a potoczny wzorzec komunikacji". Dostęp 24.07.2019. http://www.rjp.pan.pl/index.php?option=com_content&view=article&id=1352&Itemid=50.

Cegieła, Anna. *Słowa i ludzie. Wprowadzenie do etyki słowa*. Warszawa: Elipsa, 2014.

Platon, *Fajdros*. Dostęp 24.07.2019. https://wolnelektury.pl/katalog/lektura/platon-fajdros.html.

Puzynina, Jadwiga. *Słowo-wartość-kultura*. Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL, 1997.

Puzynina, Jadwiga, red. *Etyka międzyludzkiej komunikacji*. Warszawa: Wyd. Naukowe Semper, 1993.

Ruiz, Don Miguel. *Cztery umowy*. Łódź: Galaktyka, 2007.

Stanosz, Barbara, red. *Język w świetle nauki*. Warszawa: Czytelnik, 1980.

Ethicist in the world of words. Review on *Słowa i ludzie. Wprowadzenie do etyki słowa (Words and People. Introduction to the Ethics of Word)* by Anna Cegieła

Abstrakt:

Recenzja książki Anny Cegieły *Słowa i ludzie. Wprowadzenie do etyki słowa*. Ta niemal podręcznikowa monografia wprowadza czytelnika w podstawowe zagadnienia etyki słowa. Autorka publikacji prezentuje liczne teorie dotyczące komunikacji werbalnej, jak również formułuje swoje własne zasady, które powinny przyświecać etycznej konwersacji. Cegieła analizuje m.in. takie problemy jak wolność słowa, mowa nienawiści czy używanie retoryki pogardy jako strategii wykluczenia.

21 Platon, *Fajdros* 426-428, dostęp 24.07.2019, https://wolnelektury.pl/katalog/lektura/platon-fajdros.html.

Abstract

Review on *Słowa i ludzie. Wprowadzenie do etyki słowa* by Anna Cegieła. The reviewed monographic publication introduced the reader into the basic concepts of the ethics of word. The author presents plenty of theories concerning verbal communication, as well as formulates her own maxims and rules which should be followed in the ethical conversation. Cegieła scrutinizes such issues as freedom of speech, hate speech or verbal strategy of exclusion.